

הלכה מחודשת בהלכות עבד עברי נפירוש הרלב"ג לתורה

א. פתיחה

הרצון לצאת ידי כל הדעות מהווה יסוד חשוב בעיצובם של מנהגים ואף של הלכות¹. במאמר זה נדגים תופעה דומה: היווצרות של הלכה חדשה כתוצאה מצירוף שני פירושים חלופיים לפסוק אחד. שני הפירושים הובאו על ידי הרלב"ג בביאורו לתורה, והוא אף ציין את ההשלכות ההלכתיות. נוסח דברי הרלב"ג שיובא להלן לא בא בדפוס מעולם, מסיבות שנבארן להלן. מסתבר שהיות הרלב"ג חכם תלמודי-הלכתי אף היא יש בה מן החידוש לרבים². אמנם, כך כתב הרלב"ג בפתיחה לביאור התורה³:

והנה הסכמנו בביאורנו זה לבאר התועלות המגיעות בפרשה פרשה במידות ובדעות ובמצוות, והתועלות המגיעות מהם, כיד שכלנו. ובמה שנבאר מהתועלות במצוות - נמנה שורשי דיני המצוה לפי מה שיתבאר מהדברים שנאמרו בה, ונזכור המקומות מהתלמוד שנתבארו שם אלו השורשים וענפיהם וענפי ענפיהם ביותר קצר שאפשר לנו.

תכנית זו אף התיישמה (לכל הפחות בחלקה): הרלב"ג הקדיש מקום נכבד בביאורו לתורה להלכה⁴. אמנם רוב העיסוק ההלכתי הושלם רק במהדורה בתרא בשרשים שבתועלות⁵.

1. ראה אוסף גדול של דוגמאות אצל ד' שפרבר, 'מנהגי ישראל', א, עמ' לט-נט; ב, עמ' כג-עה.
2. על הפן ההלכתי שבביאור הרלב"ג, ראה, לעת עתה, מאמרי: 'קטע חדש מביאור הרלב"ג לתורה, על עיוני האחרונים בקטעים ההלכתיים שבדבריו', המעין טבת תשי"ס, עמ' 15-21.
3. ביאור הרלב"ג לספר בראשית, מהדורת ברנר-פריימן, מעלה אדומים תשנ"ג, עמ' 13.
4. לדוגמא: בספר שמות כשליש הביאור (על פי מהדורה בתרא) מוקדש לתחום ההלכתי שבפרשת משפטים. לזה יש להוסיף את התחום ההלכתי שבפרשיות בא, בשלח ויתרו אשר מהווה חלק ניכר מפרשיות אלו, וכן את התחום ההלכתי שיש בפרשיות המשכן.
5. לעניין מהדורות הפירוש ראה מה שצויין בהערה הבאה. בעניין מבנה הפירוש: את ביאורו לפרשיות חילק

הסיבה לכך שדברי הרלב"ג הללו לא נדפסו מעולם, היא קיומן של שתי מהדורות לביאור הרלב"ג לתורה⁶. הדפוסים העיקריים (דפוס ראשון, מנטואה בסביבות שנת רל"ו; ודפוס ונציה ש"ז) מציגים נוסח מעורבב, שבעיקרו הוא נוסח מהדורה קמא, עם תוספת שרשים ממהדורה בתרא, דבר הגורם לסתירות פנימיות בגוף הביאור⁷. ממילא, נוסח מהדורה בתרא לביאור הפרשה אינו מופיע בדפוסים הנ"ל. לאחרונה יצאה לאור מהדורה חדשה לביאור הרלב"ג לספר שמות⁸, המבוססת בעיקרה על עותק של דפוס ונציה הכולל הגהות וגליונות⁹, אך כפי שנראה להלן אינם דומים כתבי יד רצופים להוספות מזדמנות על פי שיקול דעתו של מגיה.

ב. דין עבד עברי בשפחה כנענית

פרשת משפטים פותחת בדיני עבד עברי:

כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחפשי חנם. אם בגפו יבוא בגפו יצא אם בעל אשה הוא ויצאה אשתו עמו. אם אדוניו יתן לו אשה וילדה לו בנים או בנות האשה וילדיה תהיה לאדוניה והוא יצא בגפו. **ואם אמר 'אמר העבד אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני לא אצא חפשי**. והגישו אדוניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוניו את אזנו במרצע ועבדו לעולם.

(שמות כא, ב-ו)

אחד מן הדינים הרבים שנלמדים מפסוקים אלו הוא, שעבד עברי שמכרוהו בית דין יכול אדוניו לתת לו שפחה כנענית¹⁰. אמנם יש לדין זה מגבלה:

- הרלב"ג לחלקים אחדים, בדרך כלל לשלשה חלקים: ביאור המילות, ביאור הפרשה ותועלות. שלשה סוגי תועלות ביאר הרלב"ג: במידות, בדעות ובמצוות. שלשה סוגים אלו מבטאים לדעתו את מטרותיה של התורה בכלל. על מבנה הביאור ראה: א' פריימן ובי ברנר, 'פירוש רלב"ג לתורה', מחניים 3-4, עמ' 226-228, וכן בפתח דבר למהדורתם לביאור הרלב"ג לספר בראשית, מעלה אדומים תשנ"ג, עמ' ד-ו.
6. ראה מאמרי: 'אבנטו של כהן הדיוט', מגדים כט, עמ' 41-58, וכן במאמרו של ידידי הרב ברוך ברנר: 'יחסו של הרלב"ג לדרכו של הרמב"ם במנין המצוות', בתוך 'עיונים וביאורים בדברי הרמב"ם' (=מעליות כ), מעלה אדומים תשנ"ט, עמ' 237-238. וראה גם סיכום הדברים (לעת עתה) במבוא למהדורתנו לביאור הרלב"ג לספר שמות (פרשות שמות - יתרו), מעלה אדומים תש"ס.
7. דוגמא לכך ראה במאמרי שצוין בהערה הקודמת. וראה גם מאמרי שצוין לעיל הערה 6 בהערה 7 שם. וראה עוד במבוא לביאור הרלב"ג לספר שמות, חלק א, עמ' ה.
8. הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ה.
9. הגהות אלו הן, לרוב, על פי מה שקראנו 'מהדורה בתרא'.
10. '... המוכר עצמו - אין רבו מוסר לו שפחה כנענית, מכרוהו ב"ד - רבו מוסר לו שפחה כנענית, רבי אלעזר אומר: ... זה וזה רבו מוסר לו שפחה כנענית" (קידושין יד, ב); ופסק הרמב"ם (הלכות עבדים ג, ג) כת"ק.

ת"ר: אם בגפו יבא בגפו יצא - בגופו נכנס, בגופו יצא. רבי אליעזר בן יעקב אומר: יחידי נכנס, יחידי יצא... מאי יחידי יצא? אמר רב נחמן בר יצחק, הכי קאמר: יש לו אשה ובנים - רבו מוסר לו שפחה כנענית, אין לו אשה ובנים - אין רבו מוסר לו שפחה כנענית.

(קידושין כ, א)

המגבלה היא אפוא שהאדון יכול למסור לו שפחה כנענית אך ורק אם יש לעבד אשה ובנים¹¹. בטעם הדבר כתב החזקוני בפירושו לתורה:

משום דאיכא למיחש שמא יהא אדוק בשפחה כנענית, ואתי למימר: אהבתי את אדוני ואת אשתי השפחה ויעבוד עד היובל, אבל כשהוא נשוי מתחילה יש לו געגועים על אשתו היהודית ועל בניו היהודים¹², ולא אתי למימר אהבתי את אדוני ואת אשתי השפחה.

אכן הרלב"ג על פי דרכו, שמטרתיה של התורה היא לחנך את האדם למידות ודעות נכונות, כתב בטעם דין זה¹³:

- "אם אדוני יתן לו אשה - רשות; אתה אומר רשות, או אינו אלא חובה, כשהוא אומר אם בגפו יבא בגפו יצא, רשות ולא חובה, דברי רבי ישמעאל" (מכילתא דרבי ישמעאל משפטים, מסכתא דנויקין פרשה ב - מהדורת הורביץ-רבין עמ' 250); וראה רמב"ם שם. "אם אדוני יתן לו אשה. בכנענית הכתוב מדבר, אתה אומר בכנענית הכתוב מדבר, או אינו מדבר אלא בעברית, כשהוא אומר האשה וילדיה תהיה לאדוניה, הא בכנענית הכתוב מדבר" (מכילתא שם); וראה רמב"ם שם.
11. נחלקו הראשונים אם אין לו אשה וילדים אם אסור לו לשאת שפחה כנענית (מאירי), או שמא מותר לו אך רבו אינו יכול לכופו לכך (רש"י, רמב"ם וריטב"א). ראה 'תורה שלימה' לרמ"מ כשר אות עג.
12. הרב שוול במהדורתו (ירושלים תשמ"ב) העיר: "ועל בניו היהודים" - ליתא בכ"י. ויש להעיר שרש"י בפירושו לתורה כתב (פסוק ג): "בגפו יצא, מגיד שאם לא היה נשוי מתחלה אין רבו מוסר לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים". וכתב הימשנה למלך' (הלכות עבדים ג, ד): "משמע (מדברי רש"י) דאם היה נשוי אף אם אין לו בנים רבו מוסר לו שפחה, ומהגמרא משמע דצריך שיהיו לו בנים ג"כ, וכן פסקו כל הפוסקים, וצ"ע". ובתוס' רא"ש לקידושין כב, א כתב: "נראה לי דאגב דנקט אשה ובנים גבי עבד נקט אשה ובנים גבי אדון אבל אין צריך שיהא לו בנים...". וראה 'תורה שלימה' אות קט.
13. התועלת הראשון. נוסח דברי הרלב"ג כאן ולהלן הוא על פי מהדורת ברנר-כהן לספר שמות, חלק ב (פרשות משפטים - פקודי) [בדפוס]. נוסח הפנים במהדורתנו הוא נוסח כתב יד פירנצה לורנציאנה OR. 42, מתוקן על פי כתבי יד נוספים, כמפורט במבוא.
- יש לציין שהרלב"ג לא למד את הדין כחז"ל מהמילים "בגפו יצא" אלא מסמיכות הפסוקים ג-ד, וכה דבריו (ביאור הפרשה, פסוק ד): "ימזה המקום הוא מבואר שהאדון כופה עבדו העברי ליקח שפחה כנענית כדי שיוליד לו עבדים. אלא כי מפני שכבר אמר זה אחר אומרו 'אם בעל אשה הוא', ראוי שנלמוד מזה שאין ראוי שיהא זה אלא במי שהוא בעל אשה, כי אולי אליו לבד היתה כוונת התורה, כי זה המאמר סמוך לו, ואין ראוי שנתיר נשיאת השפחה הכנענית לעברי אלא למי שהתירתה לו התורה במה שאין פסק בו". וכבר ביאר כך רש"י לתמורה ל, א: "יש לו אשה ובנים רבו מוסר לו שפחה כנענית - בעל כרחו

והכריחה התורה העבד העברי הנמכר בגניבתו לישא שפחה כנענית - אם ירצה אדוניו - להרחיקו יותר מהגניבה, כי יקשה לאדם להיות זרעו לא לו. ולזאת הסיבה לא יוכרח לישא שפחה כנענית אם לא היתה לו אשה ובנים, כי מי שאין לו אשה לא יקשה לו נשיאת השפחה, ומי שאין לו בנים לא יקשה לו הולדת הבנים לא לו, כי לא שיער עדיין זה הקנין כמו שישער אותו מי שיש לו בנים.

בדבריו מבאר הרלב"ג גם את הסיבה שדין זה הוא רק לעבד עברי שמכרוהו בית דין. אדם זה, שמכרוהו בגניבתו, יש ללמדו את מושג הקנין. הלימוד נעשה על ידי הפקעת מה שהוא מחשיב כקנינו, דהיינו אשתו ובניו. ברור שדרך חינוך זו יש בה תועלת רק למי שחווה סוג קנין זה, דהיינו מי שיש לו אשה ובנים.

אכן, בשעה שהעבד יוצא לחפשי: "האשה וילדיה תהיה לאדוניה", והוא יוצא עם אשתו הישראלית. אמנם, הכתוב אומר: "אם אדוניו יתן לו אשה וילדה לו בנים או בנות האשה וילדיה תהיה לאדוניה **והוא יצא בגפו**"; אך על כרחנו נצטרך לפרש כדברי הרלב"ג (ביאור הפרשה פס' ד): "והוא יצא יחידי מחברתם".

ג. "אהבתי... את אשתי" – איזו היא?

עבד שמסרב לצאת לחופשי - אדוניו רוצע את אזנו במרצע, "ועבדו לעולם". סיבת הסירוב מבוארת בכתוב: "אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני". מדבריו אלו של העבד נלמדה הלכה¹⁴:

ת"ר: לו אשה ובנים (שפחה כנענית שנמסרה לו וילדה לו - רש"י) ולרבו אין אשה ובנים - אינו נרצע, שנאמר: כי אהבך ואת ביתך (דברים טו, טז), לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים - אינו נרצע, שנאמר: אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני (שמות כא, ה). דהיינו, תנאים הכרחיים לרציעה הם שגם לו וגם לרבו יהיו אשה וילדים, כשלגבי העבד הכוונה היא שרק במקרה שנשא שפחה כנענית מתקיים דין הרציעה.

של עבד דגזירת הכתוב היא דכתיב (שמות כא) אם בעל אשה הוא וכתוב בתריה אם אדוניו יתן לו אשה וגו'". וראה תו"ש אות פב שהביא דרש כעין זה בשם מכילתא דרשב"י; אמנם ראה מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 162 שדרשה זו מקורה במדרש הגדול. ובענין הנפקא מינה בין שתי הדרשות כתב רמ"מ כשר שם, שעל פי דרשת הגמרא עיקר הקפידא הוא על שעת הכניסה, ואף אם מתה אשתו לאחר כניסתו נושא שפחה כנענית, ולפי דרשת הסמיכות כל ההיתר הוא רק כשיש לו אשה ישראלית. לימוד דין זה בדרך נוספת, ראה להלן הערה 22.

14. בבלי קידושין כב, א. וראה גם ירושלמי קידושין פ"א ה"ב (נט ע"ד); מכילתא דר"י, מהדורת הורביץ-רבין, עמ' 252; מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 163.

וכך פסק הרמב"ם:

היתה לעבד אשה¹⁵ שפחה כנענית ולו ממנה בנים ולרבו אין אשה ובנים אינו נרצע שנאמר כי אהבך ואת ביתך, לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים אינו נרצע שנאמר אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני.

(הלי' עבדים ג, יא)

מקור הדברים, כאמור, בפסוק: "ואם אמר יאמר העבד אהבתי את אדוני **את אשתי** ואת בני לא אצא חפשי".

על פי גמרא זו כתב רש"י בפירושו לתורה:

את אשתי - השפחה.

והקשה רבי אליהו מזרחי בביאורו לרש"י:

ואם תאמר: מני"ל (=מנא לן) הא? דילמא באשתו הישראלית קמיירי, והכי קאמר: אהבתי את אשתי הישראלית ואת בני ממנה, ולכן לא אצא חפשי, מפני שכל זמן שאני תחתיך אתה חייב במזונותי, וכשאצא חפשי מי מפרנסני?!

הצעתו של הרא"ם היא שהפסוק הנ"ל יתייחס לאשה הישראלית של העבד, דהיינו שהעבד מנמק את סירובו לצאת חפשי באהבתו לאשתו ובניו שבהיותו עבד הם ניזונים כל צרכם¹⁶, וביציאתו חפשי שמא לא ימצא דרך נאותה לזונם.

אולם הרא"ם דוחה הצעה זו:

יש לומר כיון דכתיב אהבתי את אדני ואת אשתי ואת בני, עכ"ל (=על כרחך לומר) דטעמא דכלהו חד הוא, מה טעמא דאהבת האדון שאינו יכול להפרש ממנו מרוב אהבתו אותו, אף טעמא דאהבת האשה והבנים שאינו יכול להפרד מהם מרוב אהבתו אותם. ואי בישראלית ובניה, אפילו כשיצא חפשי אינו נפרד מהם¹⁷.

15. כן במהדורת ר"י קאפח זצ"ל ובמהדורת פרנקל. אבל בדפוסים נשמטה המלה 'אשה' כנראה משום שנראתה מיותרת. אך אדרבא דוקא מכאן ניתן ללמוד על נאמנותו של הרמב"ם ללשון מקורותיו גם במקום שראה צורך להוסיף הסבר.

16. חיוב האדון לזון את אשתו ובניו של העבד נדרש מפסוקים: "ויצאה אשתו עמו - רבי יצחק אומר, מי הביאה שהכתוב מוציאה, מה ת"ל ויצאה אשתו עמו, מגיד שהוא חייב במזונותיה, ובמזונות בניו, שנאמר ויצא מעמך הוא ובניו עמו (ויקרא כה מא), מכלל יציאה אתה למד על הכניסה" (מכילתא דר"י, מהדורת הורביץ-רבין, עמ' 250). וראה קידושין כב, א; רמב"ם שם ג, א.

17. וכן בהמשך: "אם נאמר באשתו הישראלית צריך לפרש שמרוב אהבתי את אשתי הישראלית ואת בניה

סמיכות אהבת האדון לאהבת האשה והילדים מלמדת ששתי אהבות אלו הן מטעם אחד - שאינו יכול להיפרד מהם.

הצעה אחרת לפירוש דברי רש"י יש בביאורו של רבינו עובדיה מברטנורה 'עמר נקא':

את אשתי, השפחה. קשה: מאי למימרא ומאי קשה ליה. י"ל שרש"י מתירא פן תפרש את אשתי הישראלית, דגבי כנענית לא שייך למימר אשתי, שאין לו בה אישות, ותפרש עם אשתי ועם בני, כלומר אהבתי את אדוני שהוא מטפל עם אשתי ועם בני, כלומר שאין בידי לפרנסם, וכל זמן שאני בבית האדון הוא מפרנסם. לכך פירש רש"י את אשתי השפחה, דלא נוכל לפרש בישראלית דהא כתיב ואת בני, ובני ישראלית מאן דכר שמייהו.

הפירוש שרש"י היה 'מתירא' ממנו הוא שמדובר באשתו הישראלית, ו'את אשתי ואת בני פירושו עם אשתי ועם בני, וביאור הפסוק הוא: אהבתי את אדוני [שהוא מטפל] את (=עם) אשתי ואת (=ועם) בני. ראייה לפירוש ש'אשתי היינו הישראלית היא שלא שייך לומר על שפחה כנענית 'אשתי', כיון שאין לו בה אישות.

לכן פירש רש"י 'אשתי' - השפחה; וראייה לפירוש זה הוא הזכרת הבנים, שהרי לגבי הישראלית הזכרה רק האשה ולא הבנים, ולגבי השפחה הזכרו גם ילדיה¹⁸.

ד. חידושו של הרלב"ג

הרלב"ג לא התירא מפירוש זה ש'אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני' מתייחס לאשה והילדים הישראלים. אמנם משמעות הפסוק, כפי שנראה להלן, שונה לדעתו מאשר לרע"ב; אך נימוקו הוא כדרך שנימקו רע"ב. אנו נצטט את דבריו בשלשה טורים: מהדורה קמא, מהדורה בתרא ונוסח הספר המוגה:

איני רוצה לצאת חפשי, מפני שאז אין שום אדם לפרנסן כמו עתה שמפרנסן אדני, ומרוב אהבתי במ אני בוחר להיות עבד לאדני ולא שאצא חפשי וימותו הם ברעב, ואם כן יהיה פירוש אהבתי את אדוני שאיני רוצה להפרד ממנו מרוב אהבתי אותו, ופירוש אהבתי את אשתי ואת בני ואיני רוצה שאצא חפשי וימותו הם ברעב; ואין זה נכון."

18. ראייה זו הובאה גם בימשכיל לדוד' לרבי דוד פארדו: "כיון דהכא ליכא ילפותא בקרא שהאדון חייב אלא במזונות אשתו, אע"ג דלפי האמת חייב גם במזונות בניו מאידך קרא דכתיבנא לעיל (= 'ויצא מעמך הוא ובניו עמוי' - כ"כ), מ"מ הואיל והך קרא אקרא דלעיל קאי, ולעיל לא כתיב אלא ויצאה אשתו, א"כ בעל כרחך ליכא לפרש 'ואת בני' דהכא על מזונות בניו מהישראלית, דהא לא רמיזא הכא; אלא בהכרח לפרש בני השפחה, הילכך אית לן לפרושי נמי את אשתו בשפחה."

<p>הספר המוגה²⁰</p>	<p>מהדורה בתרא (כתב יד פירנצה לורנציאנה 19(OR.42</p>	<p>מהדורה קמא (דפוס ונציה)</p>
<p>ואם אמור יאמר העבד אהבתי את אדוני ואת אשתי הכנענית ואת בני אשר לי ממנה, לא ארצה לצאת חפשי להפרד מאדוני ומאשתי ומבני;</p> <p>והנה קראם בניו אעפ"י שאינם במדרגת בניו, ע"ד (=על דרך) מה שאמר 'וילדה לו בנים או בנות', כי כל ימי היותו עובד את אדוניו תהיה זאת השפחה הזאת עמו במדרגת האשה עם בעלה, ולזה יהיו אז ילדיה עמו במדרגת בנים.</p> <p>או ירצה בזה והוא יותר נכון: אהבתי את אדוני עם אשתי ועם בני, ר"ל שאני ואשתי ובני כולנו אוהבים אותו;</p> <p>והיא אשתו העבריה ובניו העבריים כי הם בניו והיא אשתו ואין הענין כן בשפחה כנענית והבנים שיש לו ממנה כי הם בניה לא בניו והיא אינה אשתו.</p>	<p>ואם אמור יאמר העבד: אהבתי את אדוני את אשתי הכנענית ואת בני אשר לי ממנה, לא ארצה לצאת חופשי להפרד מאדוני מאשתי ומבני;</p> <p>והנה קראם בניו אף על פי שאינם במדרגת בניו, על דרך מה שאמר 'וילדה לו בנים או בנות', כי כל ימי היותו עובד את אדוניו תהיה זאת השפחה עמו במדרגת האשה עם בעלה, ולזה גם כן יהיו אז ילדיה עמו במדרגת בניו.</p> <p>או יהיה הרצון בזה, שיאמר העבד: אהבתי את אדוני עם אשתי הישראלית ועם בני הישראלים, רוצה לומר שאני ואשתי ובני כולנו אוהבים אותו;</p> <p>ולפי שזה הפסוק סובל שני אלו הפירושים, והיה ראוי שלא נעשה כמו אלו הענינים הגדולים כי אם במקומות שהתירה אותם התורה - רוצה לומר רציעת און העבד העברי - הנה מִסְפָּק ראוי שיהיו שם שני אלו התנאים, רוצה לומר שיהיו לו אשה ובנים עבריים, ושיהיו לו ילדים מהשפחה הכנענית.</p>	<p>ואם אמור יאמר העבד אהבתי את אדוני ואת אשתי הכנענית ואת בני אשר לי ממנה, לא ארצה לצאת חפשי להפרד מאדוני ומאשתי ומבני;</p> <p>או ירצה בזה והוא יותר נכון: אהבתי את אדוני עם אשתי ועם בני, ר"ל שאני ואשתי ובני כולנו אוהבים אותו;</p> <p>והיא אשתו העבריה ובניו העבריים כי הם בניו והיא²¹ אשתו ואין הענין כן בשפחה כנענית והבנים שיש לו ממנה כי הם בניה לא בניו והיא אינה אשתו.</p>

19. כאמור לעיל (הערה 13) זהו כתב היד שעליו מיוסד הנוסח במהדורתנו. אנו מציגים כאן את הנוסח במהדורתנו הכולל תיקונים על פי כתבי יד אחרים, ראה הערות הנוסח שם.
 20. נוסח זה שווה במבנהו לנוסח במהדורת מוסד הרב קוק.
 21. בדפוס ונציה נוספה כאן המלה 'אינו'. ובספר המוגה הוקפה המלה בסוגריים, ובגיליון נכתב: 'ע"ל מיותר'.

בדוגמא זו, כמו גם בדוגמאות רבות אחרות, אפשר ללמוד משהו על דרכי הגהתו של הרלב"ג את דבריו, ועל תשומת לבו גם לפרטים קטנים. הרלב"ג שינה את דעתו וכתוצאה מכך הוסיף וגרע מדבריו הקודמים, והואיל וגרע היה צריך לשפר את שנותר, כפי שנפרט להלן. ראשית נעיר שציטוט זה הוא מתוך ביאור הפרשה, שבה מרצה הרלב"ג את דברי הפרשה בסגנון הפסוקים בתוספת הסברים משלו, כך שנוצרת תערובת מיוחדת זו (מילות הרלב"ג מודגשות): "ואם אמור יאמר העבד אהבתי את אדוני את אשתי **הכנענית** ואת בני **אשר לי ממנה, לא ארצה לצאת חופשי להפרד מאדוני מאשתי ומבניי**". הן תוספות פרשניות יש כאן, והן החלפת ביטויים בפסוק לביטויים שנראים לו ברורים יותר (לא אצא - לא ארצה לצאת). ביאור ראשון זה של הפסוק הוא כדרך שהבינו שאר המפרשים - האשה היא השפחה הכנענית, והבנים הם בניה. אולם ביאור זה לא נשא חן בעיני הרלב"ג מסיבה שתבואר בסוף הקטע. לכן הוא מציע ביאור אחר שלדעתו בשלב זה של מהדורה קמא 'הוא יותר נכון'. לפי הביאור השני 'את' = עם, והעבד בדבריו מביע את אהבת כל משפחתו לאדון, אהבה שמסקנתה היא רצון לשמירת המצב הקיים ללא שינויים. 'משפחתו' של העבד הם אשתו העבריה ובניו ממנה, שהרי לא שייך לכנות 'אשתי' - כינוי המעיד על קשר של אישות - שפחה כנענית שאין לו בה אישות, וכן לא שייך לכנות 'בני' את הבנים אשר נולדו ממנה שהרי בניה הם - כעדות הכתוב 'האשה וילדיה' - ולא בניו²².

ברורה אם כן סיבת העדפת הביאור השני. בשלב זה כך נראה לו פשוטו של מקרא²³.

22. בביאור זה של הפסוק משתמש הרלב"ג גם לצורך לימוד הדין שהאדון יכול למסור לעבד שפחה כנענית אך ורק אם יש לעבד אשה ובנים: "והנה לא יוכל האדון לתת לעבד שפחה כנענית אם לא היו לו אשה ובנים בהיכנסו ברשותו, שנאמר: 'אהבתי את אדני את אשתי ואת בני' כמו שביארנו - כשם שהיה הוא נמצא בהיכנסו, כן יהיו אשתו ובניו נמצאים אז" (סיכום הדינים בין ביאור הפרשה לתועלות). וראה לעיל הערה 13. שיטה זו של הרלב"ג ללמוד את הדינים גם בדרכים אחרות מחז"ל, נתבארה בדבריו בפתיחה לתורה (מהדורת ברנר-פרימן, עמ' 5): "והנה בבארנו המצוות והשורשים אשר מהם יצאו כל דיניהם אשר התבארו בחכמה התלמודית, **לא יהיה מנהגנו בכל המקומות לסמוך אותם השורשים אל המקומות אשר סמכו אותם חכמי התלמוד** באחת משלש עשרה מידות לפי מנהגם. וזה, שהם סמכו אלו הדברים האמיתיים המקובלים להם במצוות התורה לפסוקים ההם, להיותם כדמות רמז ואסמכתא לדברים ההם, לא שיהיה דעתם שיהיה מוצא אלו הדינים מאלו המקומות... **אבל נסמוך אותם אל פשוטי הפסוקים אשר אפשר שיצאו הדינים האלו מהם**, כי בזה תתיישב הנפש יותר...". הרלב"ג מבאר גם את הרווח הלימודי שבדרך זו: "והנה בסמכנו אותם הדינים לפשטי הכתובים תועלת להשאיר יותר זכרון אלו הדינים בנפשותינו, **כי פסוקי התורה אפשר שייזכרו בקלות, לרוב התמדתנו בקריאתם**, וכאשר יוצאו מפשטי הפסוקים ההם ביאורי המצוה יהיה זה סיבה אל שייזכרו ביאורי המצוה בכלל עם זכירת הפסוקים".

23. אמנם יש להעיר שאף שכתב הרלב"ג שהביאור השני הוא 'יותר נכון', כנראה אף בשלב זה של מהדורה קמא לא היו הדברים מוחלטים אצלו. עדות לכך יש למצוא בדברי הסיכום שכתב בין ביאור הפרשה לתועלות אף במהדורה קמא: "ולפי שאומרו 'אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני' אפשר שיובן שישב לאשתו הכנענית וילדיה, כמו שביארנו, הנה נלמד מזה שאם לא נשא שפחה כנענית והיו לו ממנה בנים - אינו נרצע". וראה שם בהמשך הדברים.

אמנם הרלב"ג שינה את דעתו. את הטענה שהעלה בסוף דבריו שהכינויים 'אשתי' ו'בני' אינו מתאים לשפחה כנענית וילדיה, הוא דוחה בקטע שהוסיף לביאורו. אכן, טוען כעת הרלב"ג, יכול הכתוב לכוון בכינוי 'בני' לבניו של העבד העברי מן השפחה. ראייה לכך מביא הרלב"ג מלשון הכתוב וילדה לו בנים או בנות' - כתוב זה מציין את זיקתם של בני השפחה לעבד העברי²⁴. אמנם מציין הרלב"ג את ארעיותו של כינוי זה; אך כל ימי עבדותו כשם שהתורה בתיאורה מציינת את זיקתם אליו, כך גם בדברי העבד הבנים מתייחסים אליו²⁵. ייתכן לומר שהתורה מציגה את הדברים מנקודת מבטו של העבד. אם זה אכן כך, נוכל להוסיף - על פי טעמו של הרלב"ג לצורך באשה וילדים עבריים כדי להשיאו שפחה כנענית - שכינויה של השפחה 'אשה' מלמדת על הצלחתה של מטרת נישואיו עם השפחה: העבד אכן למד את מושג הקנין ואינו רוצה להפרד מ'אשתו'.

מעתה, כיון שנשללה הכרחיותו של הפירוש השני, הוא אינו 'יותר נכון', ולכן תיקן הרלב"ג את הפתיחה לפירוש השני. כמו כן, הקטע האחרון ('והיא אשתו העבריה...'), המוכיח את הפירוש השני מיותר. אמנם, מחיקתו מצריכה תיקונים בקטע שלפניו על מנת שיהיה ברור שמדובר באשה הישראלית, וזהו פשר התוספות 'הישראלית' ו'הישראלים' שבקטע זה. לאחר שהציג הרלב"ג את שני הפירושים ולא ראה אחד עדיף על חברו, הוא מציע את המסקנה ההלכתית: שני התנאים, שעל פי שני הפרושים, נדרשים, דהיינו גם שיהיו לו ילדים מהשפחה הכנענית כפירוש הראשון, וגם שיהיו לו אשה ובנים עבריים **בזמן הרציעה**. הגבלות אלו עולות בקנה אחד עם דעתו שהתורה אינה מעוניינת ברציעה. הלכה זו היא הלכה מחודשת בדיני עבדים. החובה שיהיו לעבד אשה ובנים ישראלים בזמן שהאדון נותן לו שפחה כנענית - היא הלכה מקובלת כפי שהזכרנו לעיל. אך שגם בזמן הרציעה יהיה כן - זהו חידוש שלמדו הרלב"ג מאחת החלופות שהציע בפשט הפסוק. חשוב לציין שהגורם המניע את שינוי דעתו של הרלב"ג הוא לא מידת התאמתו להלכה, אלא פשט הפסוקים כפי שהתבאר לעיל²⁶.

24. אמנם במכילתא דרבי ישמעאל (מהדורת הורביץ-רבין, עמ' 250-251) כתוב: "רבי נתן אומר, אין ת"ל וילדה לו, אלא להביא את הרב שבא על שפחתו שולדיה עבדים"; ומשמע שהבין שוילדה לוי מתייחס לאדון; אך נראה ברור שפשט הפסוק הוא שכל הכינויים הרומזים בפסוק זה מתייחסים לעבד.

25. לביטוי 'האשה וילדיה', שבו מייחסת התורה את הילדים אל השפחה, לא התייחס הרלב"ג, ושמא יאמר כדברי החזקוני: "הילדים אחריה בכל מקום, וכן הוא אומר: 'אני עבדך בן אמתך' (תהלים קטז, טז)". דהיינו שאין להסיק מסקנות על טיב הקשר בין העבד לילדים על סמך ביטוי זה.

26. למרות שנראה שפשט הפסוקים הוא אשר הניע את הרלב"ג לחידושו, יכול היה (ושמא אף עשה כן) לתלותו בדברי הגמרא שצוטטה גם לעיל (קידושין כב, א): "ת"ר: לו אשה ובנים ולרבו אין אשה ובנים - אינו נרצע, שנאמר: כי אהבך ואת ביתך (דברים טו, טז), לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים - אינו

כעת נעיין בנוסח הספר המוגה: המגיה ראה את נוסח מהדורה בתרא ונטל משם אך ורק את הקטע שבסוף הפירוש הראשון. אמנם תוכנו של הקטע, כפי שבארנו, מחייב לשנות את נוסח הפירוש השני, אך המגיה לא עמד על כך. מעתה נתקבל נוסח כלאיים, ומהלך דברי הרלב"ג וכוונתו נשתבשו.

הנה כי כן, היגיעה בחיפוש אחר כתבי יד רצופים, ולא להסתפק בהגהות חלקיות, הוציאתנו נשכרים.

נרצע, שנאמר: אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני (שמות כא, ה). המדובר הוא שיש לו אשה ובנים אך לא כתוב אם הם כנעניים או ישראלים. אמנם ההקבלה לאשה ובנים של האדון לכאורה מלמדת שמדובר דוקא בישראלים. זכר לדבר: הצורך של הרמב"ם להוסיף את המילים "שפחה כנענית"; ראה לעיל הערה 15.

אמנם ראה מדרש תנאים לספר דברים (מהדורת הופמן, עמ' 86) שהוסיף אחרי המדרש הנ"ל: "מיכן אמרו היה לעבד אשה כנענית ולו ממנה בנים ולרבו אין אשה ובנים אינו נרצע שנאמר כי אהבך ואת ביתך. לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים אינו נרצע שני אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני". אך כיון שמדרש זה משוחזר על פי מדרש הגדול (ראה מדרש הגדול לספר דברים, מהדורת פיש, עמ' שמא), והלשון שבמדרש היא לשונו הנ"ל של הרמב"ם, אין ללמוד מציטוט זה דבר לענייננו; וראה יתורה שלמה אות קט.